

KRITIKA FOUCAULTOVEJ EPISTÉMY

MIROSLAV MARCELLI, Katedra marxisticko-leninskej filozofie FFUK, Bratislava

MARCELLI, M.: A Criticism of Foucault's Episteme.
Filozofia 39, 1984, No. 2, p. 221.

In the paper Foucault's combining of the principles of the theory of Marx and Ricardo in a common epistemological field in which historicity is based on the concept of the anthropological limited being is critically analyzed. With Marx the anthropological limited being does not determine the very character of the bourgeois form of production. Reflections on the concrete historical form of the basis lead Marx to a new conception of the starting point of the theory. Due to this conception it was possible for him to work up a construction which spiritually reproduces bourgeois economic relations and simultaneously to show the principles and inevitable shortcomings not only of the classical political economy but also of Foucault's overestimation of the power of language.

Dvakrát, najskôr tam a potom naspäť musíme absolvovať cestu, ktorá preniká ponad krivolaké, spleť a často slepé chodníčky konkrétneho historického pohybu ideí po trase medzi Foucaultom a Marxom. Na začiatku bude M. Foucault, presnejšie povedané, jeho dielo *Slová a veci*, ktoré tohto francúzskeho filozofa a historika v jeho vlasti vysunulo do popredia záujmu, načas z neho urobilo — prinajmenšom v očiach verejnosti — jedného z najhlavnejších predstaviteľov štrukturalizmu, aby napokon po všeobecnej sedimentácii názorov v sedemdesiatych rokoch odhalilo v sebe základné formy, ak aj nie anti-, tak aspoň neštrukturalistickej, no idealistickej teórie bytia jazyka. Treba tento začiatok vymedziť ešte presnejšie: v húštine *Slov a vecí* hľadáme prechod, ktorý od hlavných zámerov vedie k sekvencii, kde sa objavuje Marx. Okrem nevyhnutnosti vtiesnať sa do rámcov štúdie je tento postup odôvodnený už iba presvedčením, že skutočné východisko pre pochopenie Foucaultovej teórie bytia jazyka poskytol Marx. Preto Foucaultova teória bytia jazyka vystupuje na začiatku a na konci bez toho, aby bola východiskom alebo záverom.

Či postupujeme v jednom alebo v druhom smere, Ricardo sa vždy javí ako prostredník. No možno je východiskom práve on, veď na jednej strane podľa všeobecnej mienky Marx nadväzuje na jeho pracovnú teóriu hodnoty a na druhej strane ho Foucault kladie do tej istej epistémy ako seba samého. To si vyžaduje pridať k dvom predchádzajúcim upresneniam tretie: vlastným cieľom úvah, ktoré nasledujú, je prispieť k pochopeniu zmyslu, v akom je pre nás Marxov teoretický odkaz základom a východiskom kritickej analýzy buržoázných teórií.

I

Základná intencia Foucaultových analýz v *Slovách a veciach* je určená hľadaním predpokladov vedeckého poznania: veda, nech sa za-

meriava na skúmanie tej alebo onej oblasti, manifestuje svoju aktivitu predovšetkým ako usporadúvanie a každé usporadúvanie vychádza z istého predbežného a v tom zmysle apriórneho rozvrhu možností. Za rozdielmi individuálnych prístupov, smerov a vedných disciplín odhaľuje Foucault v jednotlivých historických obdobiach invariant možnej vedy, historické apriori daného vedenia, čiže — ako hovorí — epistému. Epistéma, tento spoločný priestor pre rôzne prejavy vedenia (Foucault sa v *Slovách a veciach* zameriava na trojicu gramatika, prírodná história a štúdium bohatstiev a sleduje ich až po filológiu, biológiu a politickú ekonomiu), určuje vzťahom, aký v nej zaujímajú slová voči veciam, charakter signifikantných prvkov každého možného usporiadania. Vzhľadom na tento vzťah sa prvky vedeckých teórií zbližujú putami podobnosti, alebo sa podľa princípu identity a rozdielu analýzou začleňujú do tabuľky, alebo sa zrefazia do línie historického vývinu. Jazyk, ktorý sa vteľuje do sveta vecí ako ich vlastný prejav sprístupňovaný interpretáciami, ďalej jazyk ako nástroj organizovania predstáv, ako transparentné médium vytvorené myslením, ktoré znaky fabrikuje, aby z nich mohlo vytvoriť kalkuly, a konečne jazyk zbavený závislosti od predstáv a prekračujúci svoje inštrumentálne funkcie zákonmi imanentnej produktivity — to sú tri modifikácie bytia jazyka, ktoré u Foucaulta vymedzujú tri epistémy vedenia, oddelené dvoma radikálnymi predelmi. Tak radikálnymi, že ich Foucault nazýva mutáciami.

Aj keď diskontinuita a celkové chápanie epistém vyvoláva viaceré námietky, bolo by predsa len predčasné začať polemiku s Foucaultom už na tomto mieste. Zaujíma nás teraz druhá mutácia a tretia epistéma, t. j. tá modalita poľa možností usporadúvania, ktorá podľa Foucaulta podmienila Marxovo postavenie a riešenie problému dejín.

Najskôr však niekoľko slov o klasickom vedení, ktorého hranice vymedzuje Foucault začiatkom 17. stor. a koncom 18. stor. Znak sa vtedy oddelil od sveta vecí a umiestnil sa do vnútra poznania ako jeho výtvor, v lepšom prípade čisto konvenčný. Takto sa stal zo znaku nástroj analýzy, ktorá vyčleňuje identické z rozdielneho, aby poskytla základné prvky pre vytvorenie takého poriadku, čo komponuje zložené z jednoduchého. V usporiadaní základných prvkov je zahrnuté celé pole možných kombinácií a tieto pokusy o zachytenie poriadku vecí sa v klasickej vede prezentujú ako tabuľky: „v 17. a 18. stor. je centrom vedenia tabuľka“. (1, s. 89) Jedna črta Foucaultovej koncepcie klasického vedenia si zaslúži pozornosť: znaky artikulované v tabuľke sú idey, ktoré niečo predstavujú, pričom predstavovať v tomto prípade znamená ukazovať daný obsah, nič než tento obsah a zároveň zjavovať v sebe fakt reprezentácie. Asi tak, ako obraz zjavuje zobrazované a zároveň je obrazom. Foucault hovorí: „Nejestvuje nijaký zmysel, ktorý by bol voči znaku vonkajší alebo predchádzajúci, nijaká implicitná prítomnosť diskurzu, ktorý by bolo treba obnoviť na vysvetlenie pôvodného zmyslu vecí.“ (1, s. 80) Celý obsah označeného prechádza do predstavy.

Práve táto samozrejmosť, s akou je bytie vecí zachytávané na úrovni predstáv, sa na konci 18. stor. začína spochybňovať. Podľa Foucaulta sa tretia epistéma uplatňuje vtedy, keď predstava stratila schopnosť zakladať a ukázala sa ako podmienená niečím, čo je mimo nej. Veci odrazu dostali svoje vlastné zákony, svoju hĺbku a na jej dne základ, zdroj, prameň svojej existencie. Tabuľka klasického vedenia transformovala chronologický sled ideí do schémy, ktorá obsahovala všetky možnosti ich usporiadania; odrazu časová následnosť nadobudla svoj vlastný, nezredukovateľný význam: veci sa zoraďujú do línie dejinnej postupnosti, na začiatku ktorej leží miesto ich zrodu. V tabuľke sa jednotlivé prvky podmieňovali simultánnymi väzbami; postupom od základu, začiatku sa naproti tomu vytvárajú lineárne série, ktoré sú spojené analógiami. Teda namiesto tabuľky dejiny, namiesto identity a rozdielu analógie a následnosť, namiesto predstáv skrytý základ a imanentné zákony obsahov, namiesto recipročných determinácií lineárne série. „Takto európska kultúra objavuje hĺbku, kde už nejde o identity, o odlišné znaky, o nemenné obrazy so všetkými možnými cestami a dráhami, ale o veľké skryté sily, rozvíjajúce sa z ich prvotného a nedosiahnuteľného jadra, o kauzalitu a o dejiny.“ (1, s. 263)

Pri bližšom skúmaní sa Foucaultovi ukazuje, že rozklad poľa predstáv otvára priestor pre dva druhy prístupov. Prvý prístup relativizuje predstavy voči formálnej podmienke ich možnosti a odhaľuje tak transcendentálny subjekt, ktorý nie je daný v bezprostrednej skúsenosti, podmieňuje však akékoľvek syntézy predstáv. Druhý prístup hľadá základ jednoty na strane bytia v tých realitách, ktoré z hĺbok pre nás nikdy nie celkom dosiahnuteľných fundujú všetko, s čím sa stretávame v skúsenosti; takýmito objektívnymi „transcendentáliami“ sú moc práce, sila života a schopnosť hovoriť. Obidva prístupy sú symetrické a vzájomne na seba nadväzujú. „Nová pozitivita vied o živote, jazyku a ekonómii korešponduje so založením transcendentálnej filozofie.“ (1, s. 257)

Jedným z výsledkov emergencie dejín, odvíjajúcich sa od skrytého základu, bolo podľa Foucaulta vystriedanie analýzy bohatstiev politickou ekonómiou. Rozchod s reprezentáciami ako východiskom výkladu dovolil Ricardovi dôsledne pochopiť prácu ako zdroj hodnoty. Foucault rozdiel medzi Smithom (ktorého kladie do prvej fázy politickej ekonómie, keď ešte „pozitivity“ novej vedy celkom neprevládli) a Ricardom vyjadruje tak, že kým pre prvého bola práca spoločnou jednotkou, v ktorej sa reprezentujú všetky tovary, druhý v práci odhalil zdroj hodnoty. Tovary, ktoré sa vymieňajú, majú schopnosť navzájom sa reprezentovať, no za túto schopnosť vďačia zdroju, ktorý leží mimo procesov výmen. Od Ricarda musí teória výroby predchádzať teóriu výmen.

Foucault potom formuluje tri základné dôsledky Ricardovej teórie hodnoty. Prvým z nich je, že namiesto vzájomných determinácií ekonomických faktorov, ktoré sa usilovala zachytiť teória bohatstiev, dostáva spôsob vysvetľovania podobu lineárnej kauzálnej reťaze. Práca, pocho-

pená ako zdroj, ako prvá príčina, má svoj výsledok, ktorého hodnotu určuje, tento výsledok sa stáva východiskom novej práce a takýmto sledom prác sa vytvára homogénna kauzálna línia. Do ekonómie preniká čas a historicita. Druhým dôsledkom je Ricardovo odvodzovanie ekonomickej aktivity z prvej situácie nedostatku. Klasické ekonomické myslenie kládlo zdroj nedostatku do schopnosti ľudí predstavovať si veci, ktoré nemajú, predpokladalo však, že zem a práca na nej dovoľujú tento nedostatok prekonávať. Naproti tomu Ricardo nevychádza z predstáv potrieb v mysli, ale z nedostatku a hrozby smrti, ktoré práca na chvíľu dovoľuje oddialiť. Človek Ricardovej ekonómie je bytosť svojou prirodzenosťou konečná: „pozitívna ekonómie sídli v tejto antropologickej priehlbni“. [1, s. 269] Tretí dôsledok sa vzťahuje na charakter historického vývinu. Ako je známe, Ricardov náčrt ďalšieho vývinu ekonomických vzťahov má pesimistické vyústenie. Rast obyvateľstva prináša so sebou nevyhnutnosť obráťť čoraz chudobnejšie pôdy, čím rastú ceny poľnohospodárskych produktov a renta; rast cien tlačí na zvyšovanie miezd, čo zasa prináša pokles zisku priemyselných podnikateľov; za istou hranicou sa stáva nerentabilným zamestnávať viac robotníkov, dopyt po pracovnej sile poklesne, čo sa prejaví v demografickej stagnácii obyvateľstva; takto sa stabilizuje aj renta a prestane tlačíť na priemyselné zisky. Dejiny sa napokon znehybnia.

Foucaultov záver: v konečnosti dejín sa premieta konečnosť človeka. Základná antropologická situácia, poznačená konečnosťou človeka, sa dejinným vývojom nemení, v dejinách človek neuniká svojmu koncu, naopak, približuje sa k nemu. Tu sa stáva zrejším, že Foucault nehovorí len o Ricardovi. Historicitu, konečnosť ľudskej existencie a konečnosť dejín konštituuju podľa Foucaulta základné dispozície celého ekonomického myslenia 19. stor. V Marxovom riešení nevidí Foucault nič viac, než druhý variant pochopenia vzťahov medzi týmito epistemologickými konštantami. Na rozdiel od Ricardovho riešenia, kde dejiny pôsobia ako kompenzačný mechanizmus, v riešení, ktoré Foucault pripisuje Marxovi, majú dejiny negatívnu úlohu: dejiny vytláčajú čoraz väčší počet ľudí k hraniciam ich existencie, čím sa v nich prebúdzajú poznania, že človek ako produkt dejín sa odcudzil ľudskej podstate a že návrat k nej si vyžiada popretie alebo aspoň obrátenie dejín. „Podľa Ricarda Dejiny zaplňajú priehľbeň, ktorá je vytvorená antropologickou konečnosťou a prejavuje sa permanentným nedostatkom, až kým nenastane definitívna stabilizácia; podľa marxistického čítania Dejiny zbavovaním človeka jeho práce zvýrazňujú pozitívnu formu jeho konečnosti — jeho materiálnu pravdu, napokon oslobodenú.“ [1, s. 273] Rozdiel medzi Ricardovou pesimistickou a Marxovou revolučnou dejinnou perspektívou sa vo Foucaultovej interpretácii redukuje na rozdiel dvoch možností rozvinutia systému, v ktorom historicita spočíva na antropologickej konečnosti. Ako alternatívy názorov si tieto riešenia z hľadiska tej-ktorej skupiny ľudí zachovávajú svoju odlišnosť, to Foucault priznáva, vzápätí

však dodáva, že tieto rozdiely sú iba vedľajšie a že v hĺbkach vedenia marxizmus neprináša nijaký skutočný predel voči epistemologickým dispozíciám vedy 19. stor.

Pravda, treba povedať, že Foucault hranice epistémy, ktorá sa vynorila na začiatku 19. stor., rozširuje až po súčasnú vedu, je to moderná epistéma. Napriek tomu chcem s Foucaultovým zjednotením východísk Ricardovej a Marxovej koncepcie človeka dejín polemizovať. Foucaultova argumentácia sa mi javí nedostatočná, zjednodušujúca a skresľujúca. Aby však bolo jasné: mojím cieľom vôbec nie je dokázať, že marxizmus nepatrí do tej istej epistémy ako Ricardova ekonomická teória. Sám pojem epistémy nie je totiž dostatočne pevným podkladom, epistéma nie je tou „pozitívnou základňou“, za akú ju Foucault vydáva. Hoci na niektorých miestach dovoľuje Foucaultovi rozvinúť integračné postupy, ktorým nechýba presvedčivosť, nič to nemení na tom, že jej pole sa pri bližšom skúmaní ukazuje ako príliš široké a zároveň príliš úzke. Príliš široké, pretože spája teórie, ktorých metodologické východiská sú odlišné, a príliš úzke, pretože súdržnosť epistémy je zaistovaná iba predbežnou elimináciou všetkých teórií, čo sa do jej rámca nedajú vtesnať, prípadne ich skreslením. A že epistémy, o ktorých striedaní Foucault nevie a nechce povedať nič viac, než že prebieha mutáciami, neposkytujú nijaký záchytný bod pre formulovanie myšlienky vývoja, to je azda zbytočné rozvádzať.

Otázku treba teda položiť z takých pozícií, aby mierila do vnútra Foucaultovho myslenia a zároveň ho presahovala v tom zmysle, že problémom už nie sú emergencie a mutácie epistém, ale vývoj a jeho princípy. Miestom, kde sa tieto dvojité požiadavky pretínajú, je pojem začiatku, základu. Chcel by som ukázať netotožnosť Marxovho a Ricardovho chápania základu teórie. Navyše by som chcel ukázať, akým spôsobom základ Marxovej teórie dovoľuje formulovať ideu vývoja.

II

Ricardo správne pochopil, že práca je tou príčinou, ktorá privádza na svet hodnoty tovarov, a práve táto téza ho, ako je známe, zbližuje s Marxom. „Základom, východiskom fyziológie buržoázneho systému — pochopenia jeho vnútornej organickej súvislosti a životného procesu — je určenie hodnoty pracovným časom.“ (2, s. 136) Týmito slovami vyjadruje Marx podstatu Ricardovho vystúpenia v politickej ekonómii a vzápätí hodnotí jeho význam ako historický. Do Ricardovho výroku: „Preto práca je spoločnou mierou, ktorou možno určiť tak skutočnú, ako aj relatívnu hodnotu“ (3, s. 345), vsúva Marx zátvorku, kde vysvetľuje, že práca je *causa efficiens*. (Pozri 4, s. 112) Pri skúmaní kauzálnej závislosti medzi prácou a hodnotou však Ricardo svoju pozornosť obmedzil na závislosť dvoch veličín: rast množstva práce zväčšuje hodnotu tovaru, kým pokles ju zmenšuje. Na začiatku Ricardových *Zásad politickej ekonómie a zdaňovania* je práca charakterizovaná ako základ vý-

mennej hodnoty, ale Ricardo sám nedokázal z tohto základu odvodiť všetko, čo je na ňom založené (a teda v prvom rade výmennú hodnotu). Problém sa mu zredukoval na hľadanie kvantitatívneho vzťahu, pričom sa opieral o zásadu, že rovnaká príčina vyvoláva rovnaký účinok.

Odtiaľ niekoľko nedostatkov, ktoré Ricarda Marxovi vzdávajú. Prvým z nich je sploštenie sféry skúmania. Keďže si Ricardo všima iba kvantitatívne závislosti, stráca sa mu vertikálny rozmer vzťahov a stotožňuje medzi sebou pojmy, ktoré sa nachádzajú na rozličných úrovniach genetickej postupnosti. Takto stotožňuje hodnotu s výrobnou cenou a neskôr nadhodnotu a zisk. Rozličné sa javí totožné, pretože jednotlivé ekonomické fakty sú brané v ich javovej bezprostrednosti.

Ďalším nedostatkom je, že v takto rozvrhutej sfére sa skúmanie nevyhnutne rozbieha do viacerých strán. Hodnota stotožnená s výrobnou cenou už nie je určená iba množstvom práce, ale aj zložením kapitálu a dobou jeho obratu. A keďže rovnaká príčina vyvoláva rovnaký účinok, musí Ricardo pri odmenách hodnoty okrem hlavnej príčiny brať do úvahy aj vedľajšie príčiny, ktoré modifikujú jej účinok. Hneď pri prvej kategórii politickej ekonómie, pri kategórii hodnoty vstupujú do hry peniaze, cena, kapitál a zisk. Spolu so zásadou, že hodnota je určovaná pracovným časom, musí Ricardo uvažovať aj o pôsobení zákona priemerného zisku.

Ricardo teda predpokladá hĺbku, z ktorej pôsobí zdroj hodnoty, všetky vzťahy však napriek tomu skúma na povrchu, kde sa veci javia tak, že tento zdroj je vo svojom kauzálnom pôsobení modifikovaný inými faktormi, takže napokon vystupuje len ako jedna z príčin, aj keď najhlavnejšia.

Z tohto hľadiska sa východiskom Marxovej kritiky Ricardovho kvantitatívneho prístupu k hodnote ukazuje požiadavka demonštrovať genézu všetkých foriem, ktoré hodnota nadobúda. Dokiaľ sme tieto formy z podstaty hodnoty neodvodili, dovtedy o nich nemôžeme uvažovať a treba od nich abstrahovať. Pravda, Ricardov postup sa tiež zakladal na abstrakcii, ktorá sa eliminovaním niektorých podmienok modernej výroby usilovala o myšlienkovú konštrukciu situácie, kde hodnota zodpovedá množstvu práce. „Keby ľudia nepoužívali vo výrobe stroje, ich prácu a keby všetkým trvalo rovnako dlho, kým by priniesli svoje tovary na trh, výmenná hodnota ich tovarov by bola presne úmerná množstvu vynaloženej práce. Keby používali fixný kapitál rovnakej hodnoty a trvanlivosti, aj potom by hodnota vyrobených tovarov bola rovnaká a menila by sa podľa toho, či sa na ich výrobu použilo väčšie alebo menšie množstvo práce.“ (3, s. 108) V tomto opakovanom „keby“ mohli niektorí kritici Ricardovej teórie nájsť svedectvo prílišnej abstrakcie. Marx však Ricardovi vyčíta práve nedostatočnú abstrakciu. O kapitáli, jeho zložení a obrate a o miere zisku zatiaľ ešte Ricardo nemal uvažovať. „Ako vidno, ak sa Ricardovi vyčíta príliš veľká abstrakcia, bola by oprávnená opačná výčitka: že sila jeho abstrakcie je nedostatočná, že nie je schop-

ný pri skúmaní hodnôt zabudnúť na zisky..." (2, s. 156—157) Marx oveľa dôslednejšie a naliehavejšie požaduje, aby príčina bola naozaj príčinou, základom a začiatkom, od ktorého sa odvíja celý sled toho, čo je založené, odôvodnené a podmienené.

Podme však ďalej. Príčina toho, že sa Ricardo nedostal k odvodeniu foriem hodnoty, spočíva totiž podľa Marxa v nedostatočnosti Ricardovej analýzy práce ako zdroja hodnoty. Nestačí urobiť z práce zdroj hodnoty, treba navyše skúmať, ako a aká práca hodnoty vytvára. Ricardo to neurobil a tento nedostatok ho od Marxa vzdaluje najzreteľnejšie, ba možno povedať, že predchádzajúce nedostatky vyplývajú z nedostatočnej analýzy práce.

Marx výsledky Ricardovej kvantitatívnej analýzy prekonáva svojou kvalitatívnou analýzou. Vďaka čomu sa tovary môžu navzájom porovnávať a vymieňať? Vďaka tomu, že obsahujú rovnakú substanciu — ľudskú prácu. Lenže aké práva, aký špecificky spoločenský charakter práce dovoľuje transformáciu nekonečnej rozmanitosti úžitkových vecí na homogénnu masu tovarov? Na túto druhú otázku nám už Ricardo nedal odpoveď a ani ju nemohol dať, pretože problém pred ním vôbec nevystal. Nerozlíšil totiž prácu, ktorá sa prejavuje v hodnote, od tej istej práce, pokiaľ sa prejavuje v úžitkovej hodnote svojho produktu. (Pozri 5, s. 92, pozn. 31) Práca je substancia hodnoty, no nie v zmysle prirodzenosti, rovnakej, navždy danej podstaty. Ako je hodnota niečo čisto spoločenské, tak aj substancia hodnoty sa rodí iba v istých spoločenských formách materiálnej výroby. Marxova odpoveď na dvojedinú otázku, aká forma práce tvorí hodnotu a v akých formách spoločnosti sa z práce stáva tvorkyňa hodnôt, je dostatočne známa: práca vytvárajúca hodnoty je abstraktná ľudská práca, pri ktorej je každá osobitosť kvalitatívnych rozdielov redukovaná na vynaloženie jednoduchej pracovnej sily meranej časom; táto redukcia zložitého na jednoduché, odlišného na kvalitatívne rovnaké a individuálnych odchýliek na priemernú hodnotu prebieha v spoločnosti, ale len v určitej spoločnosti — v takej, kde výrobcovia vystupujú navzájom ako súkromníci a až výmenou produktov dostáva ich práca spoločenský charakter. Všetky putá osobnej závislosti musia byť spretfhané, aby sa vzťahy medzi ľuďmi začali javiť ako vzťahy medzi produktami ich práce, ktoré medzi sebou komunikujú univerzálnym jazykom hodnôt. Ak nám unikne osobitosť týchto spoločenských pomerov, nedostaneme sa k abstrakcii bezrozdielnej ľudskej práce. To je prípad predstaviteľov klasickej politickej ekonómie.

Teraz sa ukazuje, prečo sa Ricardo nemohol dostať k odvodeniu foriem hodnoty. Formy hodnoty a ich vývin totiž vyplývajú z povahy hodnoty tovaru, t. j. z toho, že táto hodnota je vytvorená bezrozdielnou ľudskou prácou. Výsledok konkrétnej výrobnnej činnosti jednotlivca je stelesnený v užitočných vlastnostiach výrobku. Nezabúdajme však na to, že ak tento jednotlivec vyrába v spoločenských pomeroch, kde sa spoločenská súvislosť vytvára na základe závislosti navzájom ľahostaj-

ných indivíduí, potom to nie je abstraktný homo oeconomicus, ale súkromník, ktorého záujmy sú viazané na určité spoločenské podmienky, pretože iba v nich sa môžu realizovať. To znamená, že z jeho výrobku sa musí stať tovar, ktorého výmenná hodnota ukazuje možnosti výmen za iné tovary. To znamená, že musí výsledok svojho pracovného času ponúknuť na výmenu. Pracovný čas sa však bezprostredne nevymieňa; od určitého pracovného času, spredmetneného v určitom výrobku, treba prejsť k všeobecnej práci a všeobecnej vymeniteľnosti jej produktov. V peniazoch vývoj našiel prostriedok, ktorým sa hodnota oddeľuje od prirodzeného spôsobu existencie vecí.

Marx pri skúmaní peňažnej formy hodnoty nehľadá funkciu, ktorá by množstvám konkrétne vynaloženého pracovného času bezprostredne priradovала množstvá peňazí — niečo také podľa jeho názoru ani nie je možné. (Pozri 5, s. 106, pozn. 50, 6, I, s. 105 a ď., II. s. 284) Disproporciu, ktorá tu vzniká, Marx reflektuje v jej plnom význame, t. j. ako nezredukovateľný rozdiel, ktorého existencia je podmienená rozdielom medzi súkromnou a spoločenskou prácou. Peniaze sú prostriedok transferu od individuálneho ku všeobecnému, od prirodzeného ku spoločenskému. Skutočnosť, že sa tento transfer odohráva až vo výmene, dokazuje, že spoločenský charakter výroby sa uplatňuje len dodatočne.

Takto sú peniaze späté so substanciou hodnoty, s abstraktnou prácou. Tovary sa v peniazoch „znázorňujú ako bytie spoločenskej, všeobecnej abstraktnej práce“. (4, s. 110) Tento zväzok je na druhej strane sprevádzaný rozchodom s prirodzenou formou existencie výrobku: „Všetky vlastnosti tovaru ako výmennej hodnoty javia sa v peniazoch ako predmet odlišný od tovaru, ako spoločenská forma existencie, oddelená od jeho prirodzenej formy existencie.“ (6, I, s. 97)

Dalo by sa ísť ďalej a hlbšie, až ku kapitálu, ktorý „možno v istom zmysle nazvať hodnotou v neustálom pohybe“ (4, s. 111), no azda aj takto Marxova dynamizácia pojmu hodnoty dostatočne vynikla oproti Ricardovej neschopnosti odvodiť z hodnoty jej formy. V unifikačnom prostredí Foucaultovej epistémy 19. stor. sa tento rozdiel stratil. Nemal by sa však strátiť, a to ani vtedy, keď sa chceme držať v hraniciach, ktoré načrtnol sám Foucault. Je tu predsa reč o chápaní začiatku, základu a prvej príčiny, teda o tom, čím sa podľa Foucaulta moderná epistéma ohlasuje. Pravdaže, prácu ako príčinu hodnoty nájdeme tak u Ricarda ako u Marxa. Lenže aké veľké diferencie a dokonca protiklady prezrádzajú konkrétne spôsoby, akými je v ich teóriách pôsobenie tejto príčiny traktované! Na jednej strane požaduje Marx oveľa naliehavejšie ako Ricardo, aby účinná príčina naozaj pôsobila a aby iba z nej bol odvodený celý sled foriem hodnoty. Na druhej strane práve Marx a nie Ricardo relativizuje základ, z ktorého pri skúmaní hodnoty vychádza.

Ricardo pokladá buržoázne formy produkcie za prirodzené, a preto sa u neho už výmena medzi rybárom a poľovníkom, umiestnená do „raných štádií spoločnosti“, odohráva ako výmena hodnôt. Z prirodze-

ných túžob človeka Ricardo — v náväznosti na Smitha — odvodzuje aj veľkosti kapitálov, ktoré možno výhodne použiť v poľnohospodárstve a na výrobu predmetov, ktoré robia život „príjemným a krásnym“: prvý je obmedzený ľudským žalúdkom, druhému príroda nevymedzila nijaké hranice, pretože ani túžba po „veciach spríjemňujúcich život“ nepozná nijaké hranice. (Pozri 3, s. 354—355) Potiaľ možno s Foucaultom povedať, že táto ekonómia spočíva na antropológii.

Nič podobné nenájde u Marxa. Historický vývin, jeho východisko a smer vymiera u Marx podľa iného systému súradníc ako Ricardo a nie je to rozdiel dvoch variantov jedného systému. U Marxa antropológická konečnosť nevystupuje ako faktor determinujúci *vlastný* charakter a vývin buržoázneho výrobného spôsobu. Ak tu jestvujú nejaké východiská v zmysle základu, začiatku — a ony naozaj jestvujú — tak rozhodne nie sú prirodzené, prvotné a nemenné. Až keď sa stratí bezprostredný vzťah medzi potrebami výrobcu a produktom jeho práce, až keď sa spoločnosť atomizuje na súhrn nezávislých indivíduí, ktorých vzájomné vzťahy sú podradené vzťahom medzi vecami, až v tomto vonkoncom nie prirodzenom stave je práca zameraná na vytváranie hodnoty a získavanie peňazí.

Emergencia dejín, o ktorej Foucault hovorí v súvislosti s epistémou 19. stor. má u Marxa podstatne odlišnú podobu ako u Ricarda a v závislosti od toho sa diferencujú aj ich úvahy o konečnosti človeka a dejín. Keď bola východiskom prirodzená konečnosť človeka, potom sa na konci kauzálnej línie odvíjajúcej sa z tohto začiatku objavila zväčšenina konečnosti človeka v podobe konečnosti dejín. Táto forma historicity vedie nevyhnutne k svojmu popretiu: nehybný začiatok sa premietne do konečného znehybnenia dejín. Marx naproti tomu každú konkrétnu formu vzťahov, vytvárajúcich systém spoločenskej výmeny látok, robí východiskom pre nové usporiadanie, takže z formy sa stáva obsah. Konečnosť sa takto vzťahuje na tú konkrétnu historickú formu organizácie spoločnosti, kde je osobná nezávislosť založená na vecnej závislosti. Povedať o týchto dvoch koncepciách, že vychádzajú z tých istých dispozícií, znamená ignorovať, že v prvom prípade človek svojou činnosťou naplňa dopredu dané určenie, kým v druhom prípade je pochopený ako tvorca dejín.

Na tomto mieste treba upozorniť ešte na jednu osobitosť Marxovho chápania základu teórie. Svoju analýzu práce v piatej kapitole *Kapitálu* dopĺňa poznámkou, že toto určenie produktívnej práce „vonkoncom nestačí pre kapitalistický výrobný spôsob“. (5, s. 191, pozn. 7) Skutočne, ak sa na pracovný proces pozeráme ako na „večnú prírodnú podmienku ľudského života“, ak hľadáme tie jeho určenia, ktoré sú spoločné všetkým spoločenským formám, potom nevyhnutne odhliadame od špecifického charakteru práce tvoriacej hodnoty. V štrnástej kapitole už Marx pristupuje ku konkrétnej historickej podobe pracovného procesu, ako sa vyvinul pod nadvládou kapitálu. Ukazuje sa tu, že jednotlivé,

spočiatku spojené funkcie sa v ňom oddelili, že výrobok sa z bezprostredného výrobku individuálneho výrobcu premenil na spoločný produkt úhrnného pracovníka a že pracovník nevyrába pre seba, ale pre kapitál. (Pozri 5, s. 513—514) Tento posun od všeobecných určení pracovného procesu k vymedzeniu jednej jeho historickej formy bol posunom od abstraktného ku konkrétnemu, od podmienok, ktoré určujú prácu všeobecne, k jej reálnym podmienkam v kapitalistickej forme organizácie spoločnosti. O samej abstraktnej práci možno povedať, že zodpovedá tej forme spoločnosti, v ktorej sa stáva realitou ľahostajnosť indivíduí voči špecifickému charakteru práce, ktorú vykonávajú. Kde sa s tým stretávame konkrétne? Tam, kde sú buržoázne výrobné vzťahy najvyvinutejšie. „Takýto stav je najvyvinutejší v najmodernejšej forme existencie buržoáznej spoločnosti — v Spojených štátoch amerických. Teda až tu sa abstrakcia kategórie «práce», «práce vôbec», práca ako taká, východisko modernej ekonómie stáva prakticky pravdivou.“ (6, I, s. 58)

Východisko, začiatok, základ teórie je teda až na konci historického vývinu, je to produkt historických vzťahov. Teraz zreteľne vidno, ako sa Foucault mýli, keď chce Marxovu teóriu vtesnať do rámcov epistémy, kde sa lineárne kontinuum historického vývinu odvíja od antropologického základu. Presne naopak: u Marxa východisku teórie kapitalistickej výroby zodpovedá v reálnych spoločenských vzťahoch výsledok historického vývinu. Na začiatku historického vývinu sa s prácou, ktorá vytvára hodnoty, stretávame iba ako s elementárnou dispozíciou. „Je to však predsa len čertovský rozdiel, či barbari majú dispozíciu byť na všetko použití, alebo či sa civilizovaní ľudia sami na všetko použijú.“ (6, I, s. 58) Tento rozdiel si svoju čertovskú povahu zachováva aj vzhľadom na predmet nášho záujmu: to, čo je iba dispozíciou, reálne nepôsobí, a preto z toho nemožno odvodzovať kauzálnu líniu vývinu.

O prostredí, v ktorom všetky tieto rozdiely zanikajú vo všezahrnujúcej „pozitívite“ vedenia, by sa právom dalo povedať to isté, čo Hegel povedal o Schellingovom absolútne: že je to noc, v ktorej je každá mačka čierna. Neponáhľajme sa však uzavrieť celú našu analýzu konštatovaním, že tam, kde Foucault nevidí nič viac ako identitu spoločnej epistémy, v skutočnosti jestvuje zásadný rozdiel. Skúmanie, ktorého posledným slovom je konštatovanie rozdielu a jeho interpretácia v podobe epistemologického prelomu, nevyčerpáva komplexnosť vzťahu medzi Marxom a Ricardom a napriek zdaniu odlišnosti platí daň tým metodologickým východiskám, na ktorých je postavená Foucaultova koncepcia epistemologických „pozitívít“. Chceme povedať, že Marxova teória nielenže zaujíma voči Ricardovej teórii odstup, ale že dovoľuje aj vysvetlenie jej nedostatkov v nevyhnutnosti ich vzniku. A ďalej chceme povedať, že napriek tomuto odstupu možno hovoriť o vývine od Ricarda k Marxovi.

Je príznačné, že Marx vo svojom výklade Ricardovej metódy konštatuje nielen jej nedostatočnosť, ktorá sa prejavuje preskakovaním medzičlánkov a pokusmi bezprostredným spôsobom dokázať vzájomný sú-

vis ekonomických kategórií, ale aj to, že „historicky bol tento spôsob skúmania oprávnený a nevyhnutný“. (2, s. 135) Celá Marxova analýza Ricardovej teórie je vedená v týchto dvoch navzájom sa prelínajúcich rovinách. Odhaľovanie nedostatkov je dopĺňané a fundované odhaľovaním nevyhnutnosti ich vzniku v klasickej politickej ekonómii. Výsledok určitých buržoázných spoločenských vzťahov sa Ricardovi javil ako prirodzená forma spoločenského usporiadania, pretože ho ohraničoval obzor buržoáznej spoločnosti. Odtiaľ naturalizácia spoločenského a zároveň jeho osamostatňovanie v podobe nemenného základu, ktorý určuje vývin histórie.

Základ, začiatok teda nie je prirodzený, z istého hľadiska sa však ako prirodzený javí. Kedy sa tak javiť prestane? Kedy sa za zdaním prirodzených vlastností a schopností odhalí ich podmienenosť spoločenskými vzťahmi? Vtedy, keď bezprostrednú prítomnosť dáme do vzťahu k historickej sprostredkovanosti ako jej nevyhnutný, ale dočasný výsledok. Až potom sa rozptýli zdanie prírodnej a prirodzenej nevyhnutnosti základu. Táto operácia predpokladá, že prelomíme obzor prítomného, a to tak smerom do minulosti, ako aj smerom do budúcnosti. Marx nie náhodou uzatvára prvú kapitolu *Kapitálu* úvahami o charaktere práce v minulých a budúcich spoločenských formáciách. Znie to paradoxne, ale aby sa Marx mohol priblížiť k pochopeniu spoločnosti, ktorá ho obklopovala, musel sa od nej vzdialiť úvahami o minulej a budúcej histórii. Špecifikácia a konkretizácia základu je podmienená jeho zaradením do celého historického vývoja. To, čo je najjednoduchšie, je v teoretickej reflexii výsledkom postupu, ktorý vychádza z celku vývinových súvislostí.

Koncretizácia základu a najjednoduchšieho východiska vedy dovolili Marxovi odhaliť nevyhnutnosť problémov, protirečení a nedôsledností, ktoré vznikali v klasickej politickej ekonómii a najmä u Ricarda ako jej završiteľa. Ricardovo zamieňanie konkrétnej a abstraktnej práce, hodnoty a výrobnej ceny, nadhodnoty a zisku a všetky problémy, ktoré v závislosti od toho pred ním vyvstali, pochopíme iba pomocou teórie, ktorá tieto kategórie dôsledne rozlišuje a odvodzuje. Marxova teória je na prvý pohľad oveľa zložitejšia ako Ricardova a taká je aj v skutočnosti, ak berieme do úvahy šírku skúmanej látky, členitosť a rozpracovanosť pojmov, ich vzájomné vzťahy a celú architektoniku vnútorných väzieb systému. To však nič nemení na tom, že jednoduché sa objavuje u Marxa, a nie u Ricarda. Ricardo nedospel k odlíšeniu foriem práce, hodnoty a výrobnej ceny, nadhodnoty a zisku, a tak sa u neho zložitosť prejavuje ako konfúzia plodiaca problémy a protirečenia. Netreba v týchto protirečeniach Ricardovej teórie vidieť len svedectvo nedostatku a obmedzenosti; naopak: „samotné protirečenia, ktoré tvoria základ, svedčia o bohatosti živého podkladu, z ktorého sa splieta teória“. (4, s. 65) Priznajme protirečeniam ich tvorivú silu, ak, pravda, vyrástli z úsillia zachytiť reálne javy v ich komplexnosti. No akokoľvek je tvorivá, ako-

koľvek vychádza z pochopenia niektorých organických súvislostí fyziológie buržoázneho systému, nemá táto sila protirečení teórie sama osebe schopnosť splodiť svoje prekonanie vo vyššej syntéze. Protirečenia Ricardovej teórie v tej či onej miere postrehli už jeho bezprostrední nasledovníci a tým či oným spôsobom sa ich pokúšali v rámci buržoáznej politickej ekonómie riešiť. No iba Marxova teória umožnila ich dôsledné dešifrovanie a prekonanie, pretože iba v nej sa odhalilo východisko, z ktorého vznikajú. Predpokladom bola reflexia reálnych protirečení buržoáznej spoločnosti a uvedomenie si nevyhnutnosti ich praktického prekonania. Aby pohľad teoretika neuniklo, že — povedané Marxovými slovami — isté formuly majú svoju spätosť so spoločenskou formáciou, v ktorej človek ešte neovláda výrobný proces, napísanú na čele, musel tento pohľad preniknúť za hranice prítomnej spoločenskej formácie. To zasa predpokladalo účasť na praktickej premene jestvujúcich spoločenských pomerov. Tieto predpoklady nie sú odvoditeľné z imanencie Ricardovej teórie a dokonca ani teórie všeobecne a preto Ricardovi nasledovníci a odporcovia z radov buržoáznych ekonómov mohli protirečenia jeho učenia zmierňovať alebo zvýrazňovať, zlučovať do zdanlivej jednoty alebo rozčleňovať na jednotlivé stránky, ale nikdy nie odvodzovať z ich skutočného základu a prekonávať vo vyššom celku.

Na otázku, či medzi Ricardom a Marxom leží predel, prelom potom odpoviem: Áno, pokiaľ máme na mysli, že to, čím Marx prekonal Ricarda, nemožno vysvetliť ani ako rozvíjanie jednoduchého do zložitých konštrukcií, ani ako nadstavovanie základu, ba ani ako čistý imanentný pohyb teórie, v ktorom protirečenia implikujú svoje riešenia. Nie, ak predel má znamenať popretie vývoja a úplnú disjunkciu dvoch teórií, takže napokon — ako je to u Foucaulta — nemá zmysel uvažovať, ktorá z nich stojí vyššie. Teória sa totiž nekonfrontuje len s druhou teóriou, ale aj s realitou. Kým toto „aj“ prináša v prácach bezprostredných žiakov Ricarda iba modifikácie niektorých téz a pokusy o odstránenie protirečení v diele učiteľa, u Marxa sa konfrontácia s realitou prejavila novou koncepciou východiska teórie. Tým nie je povedané, že Marx vybudoval svoju teóriu bez akejkoľvek náväznosti na myslenie predchodcov. Tým je povedané iba toľko, že táto náväznosť nemala charakter rozvíjania a modifikácie dopredu daných obsahov. K tomu, čo vytvorili diela predchodcov, položila Marxova teória jednoduchý základ, ktorý dovoľoval postaviť oveľa rozsiahlejšiu, členitejšiu a vnútorne skľebenjšiu stavbu.

Vo vede pohyb od nižšieho k vyššiemu smeruje nielen nad konštrukcie predchodcov, ale aj pod ich základy a nielen k zložitému, ale aj k jednoduchému. V práci *Ku kritike politickej ekonómie* Marx na adresu fyziokratov poznamenáva, že keď riešia problém hodnoty, v skutočnosti sa zaoberajú vznikom nadhodnoty a že teda riešia problém v zložitej forme, hoci ho nevyriešili v elementárnej forme. Nazdávam sa, že Mar-

xov záver možno prijať v tej všeobecnosti, v akej je vyjadrený: „Na rozdiel od iných staviteľov veda kreslí nielen vzdušné zámky, ale buduje jednotlivé obytné poschodia budovy skôr, než položí jej základy.“ (7, s. 38)

Z fundamentu Marxovej ekonomickej teórie sa rozvinula stavba, ktorá duchovne reprodukuje systém fungovania buržoáznych ekonomických vzťahov a pritom ukazuje východiská a nevyhnutné nedostatky klasickej politickej ekonómie. Explikatívne možnosti Marxovej teórie sa však neobmedzujú ani oblasťou politickej ekonómie, ani klasickým obdobím buržoázneho myslenia. Keď sledujeme Marxov výklad procesu, v ktorom spoločenské vzťahy nadobúdajú podobu vzťahov medzi vecami, až sa napokon osobné vzťahy začínajú podrobovať vecným vzťahom javiacim sa ako nezávislé podmienky, keď sledujeme, ako sa peniaze z prostriedka stávajú účelom a získavajú svoju „zdanlivo transcendentálnu moc“ (6, I, s. 99), sprístupníme si spolu s genézou ekonomických kategórií cestu k pochopeniu spoločenských predpokladov všetkých teórií, ktoré produktom ľudskej aktivity pripisujú absolútnu moc, voči ktorej človek môže položiť iba svoju bezmocnosť a obdarúvajú ich ontologickou nadradenosťou, voči ktorej sa konečné bytie človeka rovná neexistencii. Jednu z týchto teórií vytvoril M. Foucault absolutizáciou moci jazyka. Pred koncom *Slov a veci* napísal: „Z vnútra jazyka, pociťovaného a zakúšaného ako jazyk, v hre jeho možností rozvinutých až do krajností sa ohlasuje, že človek je «konečný» a že keď dospel k vrcholu každej možnej reči, nedostal sa do hĺbín seba samého, ale na okraj toho, čo ho ohraničuje: do oblasti, kde obchádza smrť, kde zhasína myslenie, kde prísľub začiatku nenávratne uniká.“ (1, s. 394—395) Tieto sugestívne slová pochováávajú človeka a inaugurujú vládu jazyka. Foucault tvrdí, že človek sa mohol objaviť len vtedy, keď jazyk dočasne stratil svoje bytie. Z fragmentov rozloženého jazyka človek stvoril svoju podobu a reintegrácia jazyka mu ju zasa berie. Na otázku, kto hovorí, bude potom možná jediná odpoveď: jazyk sám. Ten jazyk, ktorého bytiu je cudzia už aj štruktúra a formulácia, pretože príliš prezrádzajú aktivitu prichádzajúcu zvonku. Z prostriedku sa stal účel, z nástroja samostatná moc, prejav nadobudol nezávislé bytie. Presne toto chápanie výtvorov človeka nazval Marx fetišizmom a analyzoval jeho predpoklady v buržoáznej spoločnosti.

LITERATÚRA

1. FOUCAULT, M.: Les mots et les choses. Paris 1966.
2. MARX, K.: Teórie o nadhodnote, časť druhá. Bratislava 1963.
3. RICARDO, D.: Zásady politickej ekonómie a zdaňovania. Bratislava 1980.
4. MARX, P.: Teórie o nadhodnote, časť tretia. Bratislava 1968.
5. MARX, K.: Kapitál. Zv. I. Bratislava 1979.
6. MARX, K.: Základy kritiky politickej ekonómie. Zv. I—II. Bratislava 1972—1973.
7. MARX, K.: Ku kritike politickej ekonómie. Bratislava 1969.

Мирослав Марцелли

В своей работе *Слова и вещи* М. Фуко включает Рикардо и Маркса в одно эпистемологическое поле, утверждая, что у обоих в основе историчности политической экономики лежит рефлексия антропологической конечности. В настоящей статье критический анализ этого взгляда Фуко является началом рассуждений о различии между пониманием основы теории Марксом и Рикардо. Как у Маркса, так и у Рикардо труд является основой определения стоимости, но Маркс эту основу конкретизирует применительно к условиям капиталистического производства. У Маркса антропологическая конечность не выступает как фактор, детерминирующий собственный характер буржуазного способа производства. Только тогда, когда исчезает непосредственное и естественное отношение между производителем и продуктом, а также между производителями, труд направляется на создание стоимости и приобретение денег. Кроме того, та основа, из которой Маркс исходит в теории, в реальном развитии возникает лишь как продукт исторических отношений. Все это отделяет Маркса от концепции основы Рикардо, которая исходит из предпосылки естественности буржуазных институтов. Цель настоящей статьи — указать на данную разницу и вместе с тем показать, что теория Маркса, определив простой исходный пункт, позволяет понять неизбежность недостатков теории Рикардо. Тем самым раскрывается движение от низшего к высшему, которое идет не только дальше построений предшественника, но и глубже их основ, не только к сложному, но и к простому. В заключении статьи показано, что теория Маркса является исходным пунктом критики абсолютизации силы языка Фуко.

DIE KRITIK DER FOUCAULTSCHEN EPISTEME

Miroslav Marcelli

In der Arbeit *Die Ordnung der Dinge* stellt M. Foucault Ricarde und Marx in dasselbe epistemologische Umfeld, behauptend, dass bei beiden sich die Historizität der politischen Ökonomie auf die Reflexion anthropologischer Endlichkeit gründet. Die kritische Analyse dieser Foucaultschen Anschauung bildet in dieser Studie die Einleitung zu Überlegungen über den Unterschied zwischen Marxens und Ricardos Auffassung der Grundlage der Theorie. Wie bei Marx, so bei Ricardo ist die Arbeit die Grundlage für die Bestimmung des Wertes, aber Marx konkretisiert diese Grundlage historisch an den Bedingungen kapitalistischer Produktion. Bei Marx tritt die anthropologische Endlichkeit nicht als Faktor, der den eigentlichen Charakter der bürgerlichen Produktionsweise determiniert hervor. Erst wenn der unmittelbare und natürliche Bezug zwischen Produzent und Produkt sowie zwischen den Produzenten verloren geht, erst dann ist die Arbeit auf die Bildung von Werten und Gelderwerb ausgerichtet. Zudem erscheint die Grundlage, die für Marx den Ausgangspunkt in der Theorie darstellt, in der realen Entwicklung erst als Produkt historischer Verhältnisse. Das alles trennt Marx von Ricardos Grundlagenkonzeption, die den Ausgangspunkt in der Voraussetzung der Natürlichkeit bürgerlicher Institutionen findet. Die Intention dieser Studie besteht im Hinweis auf diesen Abstand (Differenz) und gleichzeitig darin, dass Marxens Theorie durch die Bestimmung eines einfachen Ausgangspunktes das Begeifen der Notwendigkeit von Mängeln in Ricardos Theorie ermöglicht. So wird die Bewegung vom Niederen zum Höheren aufgezeigt, die nicht nur über die Konstruktionen des Vorgängers führt, sondern auch unter ihre Grundlagen und nicht nur zum Komplizierten, sondern auch zum Einfachen. Abschliessend wird gezeigt, dass Marxens Theorie einen Ausgangspunkt für die Kritik der Foucaultschen Verabsolutierung der Macht der Sprache darstellt.